

नजुबाई गावीत यांच्या कादंबरीतील भाषाशैली

डॉ. विलास जयंत गावीत, मराठी विभाग, प्रताप महाविद्यालय (स्वायत्त), अमळनेर जि. जळगाव

आदिवासी साहित्यविश्वात अतिशय सशक्त आणि प्रतिभासंपन्न साहित्यिक म्हणून नजुबाई गावीत यांचे नाव घ्यावे लागते. त्यांनी आदिवासी, भूमिहीन, शेतकरी, धरणग्रस्त इत्यादींच्या लढ्यात सहभाग घेणाऱ्या आदिवासी समाजातील लढवय्या कार्यकर्त्या आहे. त्यांचा जन्म १० जानेवारी १९५० रोजी धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी व भूमिहीन कष्टकरी कुटुंबात झाला. नजुबाईंना लहानपणापासूनच दारिद्र्याशी सामना करावा लागला. आदिवासी समाजाची भयानक पिळवणूक होत आहे हे त्यांना कळले. त्यांनी १९७२ मध्ये चळवळीत स्वतःला झोकून दिले. चळवळ चालवायची असेल तर राजकीय पक्षाचे पाठवळ मिळायला हवे, या हेतूने त्या मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षात दाखल झाल्या. यातूनच धुळे येथे श्रमिक महिला सभेची स्थापना त्यांनी केली. पुढे 'सत्यशोधक कम्युनिस्ट पक्षा'तून अनेक लढे त्यांनी दिले. वनजमीन हक्काचा लढा उभारण्यात त्या पुढे होत्या. एक गाव एक पाणवठा, विषमता निर्मूलन यांसारख्या अनेक सामाजिक चळवळींमध्ये नजुबाई गावीत हिरिरीने पुढे होत्या. सामाजिक प्रश्नांवर संघर्ष करतानाच त्यांनी आदिवासींच्या व्यथा मांडणारे लेखनही केले. त्यांनी 'आदोर' हे आत्मकथनाच्या रुपात सुरुवातीला प्रसिद्ध झाले होते. परंतु नंतर 'तृष्णा' या आत्मवृत्तपर कादंबरीमध्ये त्याचा समावेश केला आहे. नजुबाई गावीत यांची 'तृष्णा' ही कादंबरी १९९५ साली सत्यशोधक मार्क्सवादी प्रकाशन, धुळे या संस्थेने प्रकाशित केली. ती एक आत्मवृत्तपर कादंबरी असून, या कादंबरीचे चार विभाग केले आहेत. त्यामुळे चार खंडात ही कादंबरी विभागली गेली आहे. आदोर, रोप, रोपणी, पोराली हे चार खंड आहेत. 'आमचा प्राथमिक साम्यवादी आदिवासी पूर्वज' अशी एक लोककथा कादंबरीच्या आरंभीच आली आहे. आदिवासी गरीब का झाले, हे ती लोककथा सांगते. मावची आणि भिल्ल जमातीतील पात्रांभोवती कादंबरी फिरताना दिसते. बोढरीपाडा हे दाट जंगलाने वेढलेले भिल्ल मावची आदिवासींचे गाव, तिथले लोकजीवन, लोकरूढी, लोकभ्रम, लोकाचार, खानपान पद्धती, आंतरिक स्पृश्यास्पृश्य भेदाभेद, बाटल्या वर काढण्याचा विधी, लग्नप्रसंगीचा दहेज प्रथा, दारूत बुडालेल्या सवयी, सण-उत्सवाचा चालणारी धुंद, वृत्ती प्रवृत्तींची परस्परांवर झडप, दैन्य दारिद्र्यात घुटमळणारा संसार, आणि पोटासाठी चाललेली वणवण, यांचे सूक्ष्म निरीक्षण नजुबाई गावीत यांनी कादंबरीच्या प्रत्येक पानावर नोंदलेले आहे. तसेच त्यांची दुसरी कादंबरी 'भिवा फरारी' या कादंबरीमध्ये आदिवासी जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. ही कादंबरी २००८ साली शिरूर येथील मावळाई प्रकाशन येथून प्रसिद्ध झाली आहे. या कादंबरीमध्ये आदिवासी जमातीचे चित्र रेखाटले गेले आहे. 'भिवा' नावाच्या आदिवासी तरुणाभोवती ही कादंबरी केंद्रित होताना दिसते. इंग्रज, सावकार व जमीनदार यांच्या कचाट्यात सापडलेला आदिवासी हा कादंबरीचा मुख्य विषय आहे. या कादंबरीतील नायक भिवा समाजव्यवस्थेच्या विरुद्ध जाऊन संघर्ष करताना दिसतो. त्यातून आदिवासी समाजाची अस्मिता जागृत होते. या कादंबरीतील या नायकाचा हा संघर्ष आदिवासींच्या पिढ्यांना प्रेरणा देणारा आहे. अशा दोन महत्त्वपूर्ण कादंबऱ्या लिहून आदिवासी साहित्यात नजुबाई गावीतांनी वेगळा ठसा उमटवला आहे. त्यांच्या कादंबरीची भाषा लक्षात घेत असतांना मानवी जीवन व्यवहारातील भावभावना विचार व्यक्त करण्यासाठी माणूस भाषेचा माध्यम म्हणून उपयोग करतो. कादंबरीतील आशयविश्व कथानकाचे स्वरूप निवेदक व त्याचा दृष्टिकोन त्याची अनुभव

घेण्याची पद्धती यावरून कादंबरीच्या भाषेचे रूप ठरत असते. कादंबरीमधून येणाऱ्या पात्र प्रसंगांना जिवंत काव्याचे सामर्थ्य भाषेमध्ये असावे लागते. कादंबरीतील कथाहेतू, डोळ्यासमोर ठेऊन कादंबरीकार त्या-त्या परिसरातील पात्रांच्या तोंडी ती ती भाषा देत असतो. त्या कादंबरीमधील पात्र कोणत्या प्रदेशाचे प्रतिनिधित्व करतात. त्यावरून ती पात्र त्या प्रांतातील भाषेचा अस्सल रूप घेऊन कादंबरी अवतरते. कादंबरीची भाषा आशयपूर्ण व सौंदर्यपूर्ण असावी लागते. त्यासाठी भाषिक अलंकार, प्रतिमा, प्रतिके, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा वापर कादंबरीकार करीत असतो.

कादंबरीच्या भाषेचे आव्हान पेलणे तिच्या विस्तृत पटामुळे अवघड होते. या संदर्भात डॉ. सुधा जोशी म्हणतात, "साहित्यनिर्मितीसाठी गद्यभाषेचा वापर करतांना ललित लेखकासमोर नेहमीच एक आव्हान असते. भाषेची स्वाभाविक तर्कबद्ध घडण तिचे व्याकरण किंवा नियमव्यवस्था आणि लेखकाला व्यक्त करायचे असलेले अनुभव, तर्कनिष्ठ नसलेल्या अशा अनुभवासंगती यामधील द्वंद्वातून विरोधातून हे आव्हान निर्माण होत असते."^१ अर्थात कादंबरीचा पट, आवाका मोठा असल्यामुळे लेखकासमोर ते आव्हानच असते.

आदिवासी स्त्रियांच्या कादंबरीमधील हे आव्हान मात्र नजुबाई गावीत यांनी समर्थपणे पेललेले दिसते. आपण त्यांच्या 'तृष्णा' या कादंबरीच्या संदर्भात भाषिक अंगाने विचार करता 'तृष्णा' ही कादंबरी मावची, भिल्ल या आदिवासी जमातीवर चित्रीत केलेली आहे. त्यामुळे या स्थानिक बोलींचा प्रभाव त्या कादंबरीतील भाषेवर असणे स्वाभाविक आहे. लेखिका नजुबाई गावीत यांनी कादंबरीचे मुख्य निवेदन प्रमाण मराठीत केले आहे. त्यातील पात्रांच्या तोंडी असणारे संवाद, मात्र मावची बोलीतील आहेत. या कादंबरीचे निवेदन जरी प्रमाणभाषेमध्ये असले तरी, अनेक आदिम प्रतिमांचा वापर त्यांच्या भाषेमधून दिसून येतो. भाकरीच्या तुकड्यासारखा तुटलेला कान, काळापहाड डालक्याएवढ झोपडं, कुवाऱ्या जमिनी, वाघिणी सारखी झडप, सूर्यासारखी लालबुंद आग, घुबडाप्रमाणे काळोख, मृत्यूची नवरी, लंगोटीएवढी वाढ, घागरीसारखे पोट, जीर्ण फडक्यासारखा हात, इत्यादी प्रकारच्या आदिवासी भागातील आदिम प्रतिमा येतात. तसेच 'भीलबुद्धी आन् लवन कदी' अशी म्हण ही या कादंबरीमध्ये वापरली आहे. त्याचबरोबर 'बसून पडतो', 'आवरून राहिला', 'कापून' या सारख्या द्विक्रियापदांचा वापरही केलेला दिसतो. पण कादंबरीच्या भाषाशैली संदर्भात डॉ. विनायक तुमराम म्हणतात, "आठ्या, ईसऱ्या, क्षिपऱ्या, बारक्या, दस्, धुळा, तुक्या, फुल्या, पऱ्या, सुऱ्या अशी पुरुषनामे, तर गुंती, शिफटी, रुपा, नाथी, मिरु, आशा, सेगा, अशी स्त्रीनामे कादंबरीत आढळतात. पायर, पिंपर, उंबर, नागली, दादी व मकी अशी फळझाडांची आणि धनधान्यांची नावेही आढळतात. घाटा हा शब्द अनेकदा कादंबरीत आलेला आहे. नीटशा पोषक आहारासाठीही भिल्ल कसे आचवलेले आहेत, याचे हे दर्शक आहे. जनबोलीतील शब्दांची जाणीवपूर्वक योजना करून नजुबाईंनी कादंबरीला एक भिलाडी साज चढवला आहे. भिलोरी व अहिराणी भाषांचा प्रभाव धारण करणारी लोकगीते बानगीदाखल नजुबाईंनी दिलेली आहेत. श्रमनिष्ठ भिल्ल-मावच्यांच्या मनावरील आतल्या घावांची ओळख पुढारलेल्यांच्या दुनियेला करून देण्याचा नजुबाईंचा नेक इरादा निश्चितच या कादंबरीच्या रूपाने पूर्ण झाला आहे."^२ डॉ. विनायक तुमरामांनी नोंदवलेले निरीक्षण निश्चितच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या कादंबरीमध्ये काही लग्नगीतेही आलेली आहेत.

"लवंडो देखाये ढोल-ढुक्यो वांदरोजे !

(नवरा दिसतो जसा ढोली-ढुक्या वांदरच)

आमे बेना देखा नदीमानी भासलीजे !"

(आमची नवरी दिसते जशी नदीतली मासोळी) (तृष्णा - पृ. ४३)

अशाप्रकारे लग्नगीते कादंबरीमध्ये आलेली दिसतात. गीते जरी बोलीभाषेत असली तरी त्यांच्याखाली मराठी भाषेत अर्थ दिलेला आहे. त्यामुळे समजायला सहज सोपे झाले आहे. त्याचप्रमाणे नजुबाई गावीत यांच्या कादंबरीमध्ये मावची भाषेतली लग्नगीतेही आलेली आहेत.

“मुतीऱ्या होरो (दारू) तुलुज जोड्या |
काय रा इसऱ्या मुतीऱ्या होरो |
आमा नाहा पीते काय रा भाया | ”
(मुतरी दारू तुलाच मिळते | काय रे इसऱ्या मुतरी दारू |
आम्ही नाही पिणार, काय रे भाया)
“फाटली पाने तुलुज जोडे काय रा तुक्या |
फाटली पाने आम्हा नाहा लेते काय रे भाया ||” (तृष्णा – पृ. ४९)
(फाटली पाने तुलाच मिळतात काय रे तुक्या |
फाटली पाने आम्ही नाही घेणार काय रे भाया)

या कादंबऱ्यामध्ये वेगवेगळ्या विधींचा संदर्भ त्या त्या भाषेमध्ये आलेला आहे. त्याचप्रमाणे लग्न गीताचा उल्लेख ही भिल्ली भाषेमध्ये आलेला आहे.

“नवरीना बाप तू भिवी गया रं,
गावनी दुनिया दखीन भिवी गया रं,
नवरीना काका, भिवी गया रं,
नाचानी संद आमनी मोडू लाग्या रं |
नवरीनी माय तु भिवी गया यं,
मानसंनी संद तू मोडी लागी ये ||” (तृष्णा - पृ. ७३)

या प्रकारचे लग्नगीत भिल्ल बोलीमध्ये या कादंबरीमध्ये आलेले आहे. त्याचप्रमाणे लग्नमध्ये ढोल पावरी या वाद्याच्या सुरात आदिवासी जमातीमध्ये लग्नगीते गायली जातात.

मुंडकावे डालका कंबरमे ओशो जंगलामे चाल पोही
जंगलामे चाल आव जंगलामे चाल पोही जंगलामे चाल
(डोक्यावर टोपलं कमरेला विळा जंगलात चल पोरी |

जंगलात चल अग जंगलात चल पोरी जंगलात चल ||) (भिवा फरारी - पृ. ५५)

अशा प्रकारची लग्न गीते नजुबाई गावित यांच्या कादंबरीमध्ये ठीक ठिकाणी पाहायला मिळतात.

कादंबरीचे निवेदन प्रमाण मराठीत आहे. परंतु लेखिका ज्या परिसरात वाढली आहे. त्या परिसरातील अनुभव या कादंबरीत मांडले आहेत. त्या परिसरात मात्र मावची बोली बोलली जाते. त्यामुळे त्या बोलीतील अनेक शब्द या कादंबरीमध्ये येतात. काही शब्दांचा अर्थ कंसात दिला आहे. परंतु काही शब्दांचे मात्र वाचकाला आकलन होत नाही. त्यासाठी त्या मूळ भाषेचा आधार घ्यावा लागतो, असे शब्द अर्थासहित खालीलप्रमाणे आहेत.

फुई - आत्या, ओशो - विळा, डालखा - टोपले, कडवात- नवा बैल चालू करायला बांधतात
ते नकली औत, होरो - दारू, मोवे - मूहू, बांड - डाकू, उजाळ - उजेड, जरा-ताप, कादू - चिखल, खुमारी -
रात्रीची दारू उतरण्याकरता पुन्हा घ्यायची दारू, सुवारकी - सुईण, - बाट- जमात/जाती भ्रष्ट होणे, ढोगली-

शर्ट, आसडो - दोर, डाकीण-चेटकीण, गावडी- गाय, जातुले - नातेवाईक, मेरो - बांध, शिबली - लहान टोपली, शिशी - बाटली, तिखा - तिखट, साकला - झिंगून, कुकडी - कोंबडी, खावाड - खायला घाल, कुकडा -कोंबडा, चीडी-चिमणी, बेन-दोन, रान-शेत, हीव - थंडी, ताता - गरम, भुजीन-भाजून, बोगात - भगत, खायना-जेवण, दोसा-म्हातारा, बोइल- बैल, आया - आई, जिजी-मावशी, फुई - आत्या किंवा मामी, बाबा- मोठाभाऊ, आबा- वडील, बाबामा-मोठा मामा, बाबी-सून, देज-वधूमूल्य, आखाती - अक्षयतृतीया, इरा-वाटा, बाखे-भाकर, पोही - मुलगी, पोहो - मुलगा, शिपावंडे- पोलिस, गाळी - शिवी, कदरून - घाबरून, मानमोडी फ्ल्यूची साथ, वहध - औषध, उधीला- वाळवी, गांडा - वेडा, बासने-भांडे , साक टाकणे - दारुचे थेंबवर टाकणे, गोठी -गोष्टी, सारवानी-मयत करणारी स्त्री ही विधवा असते, अशाप्रकारचे अनेक नवीन शब्द मावची भाषा कादंबरीमध्ये येते. नजुबाई गावीत यांच्या 'भिवा फरारी' या कादंबरीचे भाषा ही प्रमाणच आहे. पण त्या कादंबरीमध्ये भिल्ल व कोकणी या आदिवासी जमातीचे चित्रण आले आहे. भिल्ल-कोकणी भाषेमध्येच संवाद आलेले आहेत. परंतु ही भाषा प्रमाण मराठी सदृश असल्यामुळे भाषा समजायला फारसी अवघड जात नाही. नजुबाईच्या पहिल्या कादंबरीपेक्षा या कादंबरीमध्ये प्रमाणभाषेचा वापर जास्त वापर झालेला पाहायला मिळतो.

संदर्भग्रंथ

१. सुधा जोशी, 'कथा संकल्पना आणि समीक्षा', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०००
२. विनायक तुमराम, 'मराठी वाङ्मय इतिहास', खंड - ७, भाग पहिला, १९५० ते २०००, महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, प्रथमावृत्ती, २००९
३. नजुबाई गावीत, तृष्णा, सत्यशोधक मार्क्सवादी प्रकाशन धुळे, पहिली आवृत्ती, १९९९
४. नजुबाई गावीत, भिवा फरारी, मावळाई प्रकाशन, शिरूर पुणे, पहिली आवृत्ती, २००८
५. हनुमंत भवारी, आदिवासी स्त्रियांची कथा - कादंबरी, ज्ञानसूर्य प्रकाशन पुणे, पहिली आवृत्ती, २०२०